

УКРАЇНСЬКА МОВА

УДК 81'282

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.2-1/01>**Громко Т. В.**

Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

ТЕЗАУРУС ГОВІРКИ ЯК ПОКАЗНИК ЇЇ ОНТОЛОГІЧНОГО СТАТУСУ

У статті проаналізовано сучасний спосіб експлікації діалектного матеріалу за корпусом текстів однієї говірки – тезаурус. Визначено онтологію як сукупність лінгвістичних знань та методів їх наукових досліджень, а також зосереджено увагу на онтології опису лінгвістичних об'єктів, що є базовим онтологічним принципом дослідження мови. Удокладнено поняття «говірка» як одиниця діалектної мікросистеми у плані з'ясування онтологічних її ознак. Зосереджено увагу на лінгвістичному співвідношенні між говіркою як онтологічною даністю та її гносеологічним відображенням у різноманітних описах. Констатується назріла потреба в тезаурусному зводі, подібному до словників не тільки моноговіркових описів (дескрипцій), а й української діалектної мови у цілому. Тезаурус говірки як повний дескриптивний словник якраз і подає усі функціональні одиниці мовлення вслід за відображенням їх у корпусі текстів говірки (текстовому чи електронному), тобто є вторинним відносно «текстового опису» говірки. Подано склад одиниць тезаурусу: а) слова у традиційному їх розумінні; б) словоформи (вживання слів) і колокації (немовленнєві звукові елементи: сміх, покашлювання, «невербальні хезитативи»).

У статті наведено фрагмент тезаурусу говірки села Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області. Новизною у тезаурусному способі лексикографування є включення до його складу різнопланового ономастичного матеріалу. Основний комплекс словника об'єднує усі розряди онімів, що дає можливість ще й цією гранню говірки досліджувати увесь комплекс інформації. Наводиться фрагмент онімів, зафіксованих у тезаурусі досліджуваної говірки.

Узагальнений огляд онтології говірки та досвід укладання тезаурусу говірки дав змогу дійти висновку про системний характер представлення одиниць, джерелом яких є моноговірковий корпус текстів. Оцінка якості тезаурусу говірки залежить від ступеня повноти його словника. Перспектива дослідження говірки бачиться нами не лише в повноті й точності опису значень слів, а й у ситуативній зумовленості вживання слова в говірковому мовленні.

Ключові слова: діалектологія, говірка, лексикографія, тезаурус, текст, корпус текстів, моноговірковий опис.

Постановка проблеми. Онтологічні представлення теоретичних основ будь-якої галузі знань як основні в науковому пізнанні не потребують переконання в актуальності. Сьогодні це поняття уточнюється й у різних лінгвістичних колах.

Онтологія – сукупність лінгвістичних знань та методів їх наукових досліджень. Інтерес до онтології мови в західній лінгвістиці є постійним, і, як зазначають деякі дослідники, саме з тим або іншим розумінням природи мови співвідносять розв'язання конкретних проблем лінгвістичного опису [8, с. 57]. Останнім часом мовна онтологія взагалі виходить на передній план як підтвердження

правильності певних теоретичних концепцій, наприклад когнітивної лінгвістики [18, с. 138–149].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві до проблем онтології мови звертався свого часу О. С. Мельничук у роботах «Розвиток мови як реальної системи» (1981) [10] і «Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства» (1997) [9], акцентуючи на соціальній сутності мови [10, с. 25]. Щодо онтології опису лінгвістичних об'єктів, безумовно, соціальна сутність мови є базовим онтологічним принципом дослідження мови, що для сучасної лінгвістичної науки є очевидним.

Постановка завдання. Сучасні лінгвістичні описи окремих об'єктів, наприклад говірки як мовної системи, потребують обґрунтування її онтологічного статусу як одиниці діалектної мікросистеми. Прикладним аспектом дескрипцій як моноговіркових описів є тезаурус – спосіб експлікації діалектного матеріалу за корпусом текстів однієї говірки.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні такого лінгвістичного удокладнення потребує говірка як одиниця діалектної мікросистеми у плані з'ясування онтологічних її ознак. Такі засади не лише формулюють визначення поняття «говірка», а й призначені для розв'язання низки таких понять, як «функція», «мовна система», «структурна одиниця», «явище», «система», пов'язаних із баченням її місця в діалектологічній парадигмі.

Функціональний чинник є визначальним для будь-якої наукової інтерпретації поняття. Основні функції говірки кваліфікують її особливий статус як діалектної мікросистеми. Напрями дослідження говірки визначають низку функцій: щодо носія-інформатора – епістемічна, комунікативна, естетична, культуроносна, експресивна, номінативна; функція дослідника – гносеологічна, фатична, волюнтативна.

Говірка визначається в діалектній системі і мовній системі взагалі як функціональна одиниця. Рівень мовної системи – це клас однорідних одиниць, що має один ступінь функціональної складності і виконує одну функцію.

Сучасний стан діалектології потребує в описі говіркових систем урахування не лише суто лінгвістичних параметрів, а й психологічних, когнітивних, прагматичних тощо. Внутрішній розвиток діалектології як мовознавчої науки зумовив виокремлення говірки як цілісної багаторівневої одиниці й потребує комплексного всебічного вивчення. Такий напрям сучасного вивчення говірки слід, на нашу думку, назвати говіркологією.

Звернення до говірки як об'єкта лінгвістичного дослідження зумовлюється різними чинниками:

1. Діалектологічна наука наших днів просякнута переглядом внутрішніх параметрів, зокрема й говірки як реальної діалектної одиниці.

2. В українському мовознавстві намітився поштовх діалектологів на всебічний опис українських говірок.

3. Українська діалектологія володіє значною кількістю розвідок, які певною мірою є фрагментами повного опису говірки.

4. Виокремлення говірки як окремого об'єкта в діалектній системі мови.

Опис лінгвістичних об'єктів у сучасному лінгвістичному розумінні має відповідну базу, що складається з низки сегментів, і підпорядковане повному дослідженню окремого явища. Вивчення (а в перспективі – повний монографічний опис) говірки передбачає обґрунтування її онтологічного статусу як одиниці діалектної мікросистеми.

Актуальне у наш час лінгвістичне співвідношення між говіркою як «онтологічною даністю (формальною структурою, особливостями функціонування, відношенням у просторі до всього діалектного континууму)» [2, с. 15] та її гносеологічним відображенням у різноманітних описах – від словників до спеціальних інформаційних систем – знаходить новий спосіб вивчення окремої говірки.

Онтологічними чинниками, що впливають на стан дослідження говірок, П. Ю. Гриценко називає:

- усну форму побутування;
- пріоритетність для носія діалекту колективного мовного досвіду і норм його рідного говірки;
- орієнтованість під час продукування висловлювання, мови на структуру своєї говіркової системи, на колективний досвід т. зв. «мовленнетворення» рідного соціуму [2, с. 11].

При цьому онтологічний критерій «усне мовлення як основна форма існування» говірки охоплює усі сфери існування щоденної комунікації, різножанрової за змістом.

Основи комунікації в говірці – це мовленнєві традиції узусу й норми в межах окремої говірки відносно інших говірок та літературної мови. Такі альтернативні мовні засоби, прийоми вербалізації, навіть окремі просодичні елементи визначають говіркову норму, яка превалує над іншими під час комунікації. Отже, в онтології говірки визначальними є зіставлення колективного мовного досвіду і колективного досвіду творення мовлення (наприклад, з урахуванням мовних архетипів).

До онтологічної характеристики говірки відносимо також стійкість та динамізм її мовної структури.

Окреслення онтології говірки як лінгвістичного об'єкта в сучасному лінгвістичному розумінні демонструє необхідність повноти емпіричної бази для її дослідження. Такою в діалектології початку ХХ ст. науковцями визнана розгорнута текстова база, або корпус текстів. П. Ю. Гриценко сформулював «ідею повноти представлення говірки в текстах», оскільки саме вони «можуть забезпечити дослідника достатнім матеріалом для моделювання говірки як системи чи ідіолекту»

[3, с. 3–4]. Текст як феноменальна одиниця експлікації говірки відзначається як «простір природної реалізації говіркових явищ, як засіб фіксації і збереження важливої для дослідників інформації про реальні процеси, що пронизують діалектне мовлення й говірки як одну з форм існування національної мови» [4, с. 15].

Опис говіркового мовлення за корпусом текстів, що пропонується нами, є тезаурус говірки. Його можна кваліфікувати як сегмент мовленнєвої лексикографії (за визначенням Н. О. Осьмак [12, с. 5]) або як фрагмент дескриптивної лексикографії говірки, орієнтованої у перспективі на монографічний моноговірковий опис.

Термін «тезаурус» був уведений у XII ст. учителем Данте, флорентійцем Б. Латині як назва енциклопедії. Слово «тезаурус» означає сьогодні скарб, багатство, запас. За «Словником іншомовних слів» відомі такі його значення: 1) Словник, у якому максимально повно представлено всі слова мови з вичерпним переліком прикладів їх використання в текстах. У лінгвістичній практиці у повному обсязі можливий лише для мертвих мов. 2) Ідеографічний словник, у якому показано семантичні відношення (синонімічні, родово-видові і т. ін.) між лексичними одиницями. 3) (в інформатиці) Повний систематизований набір даних про певну галузь знань, що дає змогу людині чи електронній обчислювальній машині у ній орієнтуватися [1, с. 743].

Тезаурус (відповідно до третього визначення) можна розглядати як окремий випадок онтології. Учені стверджують: очевидно, що можна говорити про тезаурус людства як про суму накопичених ним знань [1, с. 744]. Сьогодні укладаються тезауруси галузей знань і навіть тезауруси мови письменників (конкорданси).

За онтологією лінгвістичної галузі тезаурус укладається для визначення кількості інформаційних лексичних ресурсів на семантичному рівні (як критерій оцінки його пертинентності). При цьому дескрипторами тезаурусу є елементи множини термінів онтології. Тобто тезаурус – це сукупність термінів, які використовуються під час семантичного опису. Тезаурус передбачає розкриття слова шляхом його поетапного включення до класів понять різного рівня узагальнення. Отже, він, з одного боку, призначений для лінгвістичних досліджень, а з іншого – прислужитися філологам як для ілюстрації фактів діалектного слововживання, студій над семантичними діалектизмами, так і для вивчення інших рівнів мови: морфологічного, фонетичного тощо. У цьому аспекті теза-

урус подає ілюстрацію текстом, який «є важливим і чи не єдиним достовірним джерелом для дослідження усіх мовних рівнів, зокрема морфології та синтаксису, які потребують ширшого контексту, аби виявити «поведінку» діалектних явищ» [19, с. 123].

За способом ідеографічної експлікації семантизація говіркового матеріалу в тезаурусі залежить від рівня дослідження. А за орієнтацією на науковий простір – від української діалектології до репрезентації на Загальнослов'янський лінгвістичний атлас.

Нині назріла потреба в тезаурусному зводі, подібному до словників не тільки моноговіркових описів (дескрипцій), а й української діалектної мови у цілому. Цей перший крок сучасних діалектологічних розвідок в українське мовознавство хоча б на основі зібраного діалектного матеріалу вже частково міг би реалізуватися. Прикладом можна було б взяти дані словника «Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся» [11] або досвід диференційного моноговіркового словника І. В. Сабадоша «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» [16].

Оцінка якості тезаурусу говірки залежить від ступеня повноти його словника і точності опису значення слів. При цьому найважливішим першочерговим завданням лексикографічного опису є ситуативна зумовленість уживання слова в говірковому мовленні. Тезаурус говірки як повний дескриптивний словник якраз і подає усі функціональні одиниці мовлення вслід за відображенням їх у корпусі текстів говірки (текстовому чи електронному), тобто є вторинним відносно «текстового опису» говірки. Адже саме відображення характерних особливостей кожної функціональної одиниці усного мовлення «зумовлює розбіжності й специфіку словників, що мають їх опис» [12, с. 75]. Показовою при цьому є роль текста-ілюстрації, який Н. О. Руснак визначає як «знакове утворення, що має когнітивно-прагматичну основу, ретранслятор певного типу інформації» [15, с. 396], а Н. В. Гуйванюк, додаючи елементи до цього визначення, – миттєвою вербалізацією свідомості у формі мовної семіотичної одиниці, що «відповідає прагматичній настанові комунікації» [5, с. 120].

Одиницями тезаурусу є: а) слова у традиційному їх розумінні; б) словоформи (вживання слів) (теоретичне обґрунтування граматичних конструкцій [23; 20; 22; 7; 14]) і колокації [21, с. 193; 6, с. 137]. Щодо останніх, то до них (за колокалістичною класифікацією – теорії усно-

розмовного мовлення [17]) відносимо одиниці: 1) мовленнєві (слова і форми слів, що передають основний зміст тексту); 2) умовно-мовленнєві, що не передають змісту повідомлюваного, а допомагають структурувати дискурс (вставні, модальні слова, сполучники, частки, а також т. зв. «вербалізовані паузи хезитації») [13, с. 86]; 3) немовленнєві звукові елементи, наприклад сміх, покашлювання, «невербальні хезитативи».

Тут доречно навести приклад – фрагмент тезаурусу говірки села Піщаний Брід Добровеличківського району Кіровоградської області:

АБАЦЬКА [а'бац'ка], и, ж., дит. Собака. [кай/ а'бац'ка].

АББА [абба!], виг. Уживається під час відганяння ягнят.

АБЕТКА [а'бетка], и, ж. 1. Алфавіт. [чо'го це до школи ўже а'бетку нада знат'?! а ў ш'кол'і шо то'д'і ўч'ітимут'?!]. 2. Буквар, книжка для початкового навчання грамоти. [кри'чит' хочу а'бетку та'ку/ йак ў Бура'т'іни!!! і ўс'о тут]; [а'бетки ў ш'кол'і видавали// крас'ів'і та'к'і]. 3. Каса букв і складів для початкового навчання грамоти. [ўч'ітил'ка ка'же на з'борах// т'реба са'мим робит а'бетку// пи'сат' або з газети вир'ізат' букви// ў та'ку пап'очку скла'дат' і ди'тина то'д'і на у'рок'і скла'да сло'ва].

АБИРЬКОСА [абир'коса], и, ж., бот. Див. АБРИКОСА 1 [абир'кос поўно/ т'іки дич'ки/ косточ'ка ни од'луш'пуйіц'а од м'йакот'і].

А-БИРЯ [абир'а!], виг. Для відганяння овець, ягнят. А'бир'а оц'уда!

АБИРЯТЬ [абир'ат'], р'айу, р'айіш, недок. Відганяти (овець). [жал'ко ж йіх гет' абир'ат' // ждут' жеж/ гол'одн'і]; [йа абир'ала йім/ абир'ала/ а во'ни сто'йат' // йак ў'копан'і].

АБИСЬ [абис'], спол. умовний, рідко Якби. [абис' знаў/ йакий в'ік].

АБИШО [абिशо], абичого, займ. неозн. 1. Що-небудь, абичо. [а'бिशо робит' // лодир' / можна ска'зат']. 2. субст. Непомітна людина, пересічна; неспеціаліст [не розб'ірайіц'а // та'киї абिशо/ а не маст'ір].

Для дескриптивного лексикографічного опису достатнім є лише первинне лінгвістичне вичленування цих одиниць із тексту. А для монографічного опису – об'єднання їх за принципом функційної

спільності, наприклад умовно-мовних одиниць, а мовних – за лексико-семантичним принципом.

Словник-тезаурус виконує і нормативну функцію, оскільки кожна вокабула має ще й стилістичне маркування. Словник включає у себе ідіоми, розподілені за смисловими категоріями. Уживання слів ілюструється прикладами з текстів розмовного мовлення.

Тезаурус – це опис у лексикографічному форматі говірки як мовної системи. Із погляду «мова – мовлення» його відносимо до мовно-мовленнєвого аспекту функціонування мови, зокрема до діалектного його різновиду. А як сегмент однієї зі сфер лексикографічного опису – до синтагматичного аспекту.

Новизною у тезаурусному способі лексикографування є включення до його складу різнопланового ономастичного матеріалу. Основний комплекс словника об'єднує усі розряди онімів, що дає можливість ще й цією гранню говірки досліджувати весь комплекс інформації. Наводимо фрагмент онімів, зафіксованих у тезаурусі досліджуваної говірки:

АЛЕКСЕЄНКО [Алек'сейенко] – оф. прізви.

АЛИЙ [Алиї] – 1. кінонім. [оўч'арок з'вут' ўс'і Алиї// йак у'ф'іл'м'і отому/ про погра'н'іч'ник'іў]. 2. орнітонім (півень). [ўже Алиї кукур'іч'е].

АЛИК [Алик] – ч. гов. ім'я ВАЛЕНТИН.

АЛИКОВА [Алик] – ж. прізви. за ч. гов. іменем АЛИК.

АЛИЧА [Али'ча] – мікротоп., назва лісо-смуги, де росте багато аличі. [в Али'чу з Кол'ойу йіздили// назб'ірали ш'іс'т'в'ідир].

АЛІБАБА [Ал'іба'ба] – ч. прізви. [з того к'іна/ шо ўс'і ди'вилис' / «Ал'іба'ба/ і сорок раз'боїн'ік'іў» // в'ін і з'виду ски'дайіц'а].

Висновки і пропозиції. Узагальнений огляд онтології говірки та досвід укладання тезаурусу говірки дали змогу дійти висновку про системний характер представлення одиниць, джерелом яких є моноговірковий корпус текстів. Оцінка якості тезаурусу говірки залежить від ступеня повноти його словника і точності опису значення слів. Перспектива дослідження говірки бачиться нами не лише в повноті та точності опису значень слів, а й у ситуативній зумовленості уживання слова в говірковому мовленні.

Список літератури:

1. Гладун А. Я., Рагушина Ю. В. Применение тезауруса предметной области для повышения релевантности поиска в Интернете. *Искусственный интеллект*. 2005. № 4. С. 742–752.
2. Гриценко П. Е. Феномен диалектного явления: онтология и гносеология. *Исследования по славянской диалектологии 17: Судьба славянских диалектов и перспективы славянской диалектологии в XXI веке*. Москва, 2015. С. 9–59.

3. Гриценко П. Ю. Кроки до інформаційної повноти. *Говірки Південної Київщини* : збірник діалектних текстів / ред. Г. Мартинова. Черкаси, 2008. С. 3–6.
4. Гриценко П. Ю. Текст як простір вияву діалектних явищ. *Збірник лінгвістичних праць до 60-річчя проф. О. А. Колесникова*. Ізмаїл, 2000. С. 9–15.
5. Гуйванюк Н. В., Руснак Н. О. Багатовимірна реальність діалектного тексту. *Діалекти в синхронії та діахронії: текст як джерело лінгвістичних студій*. Київ : КММ, 2015. С. 119–127.
6. Захаров В. П., Хохлова М. В. Анализ эффективности статистических методов выявления коллокаций в текстах на русском языке. *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии* : по материалам ежегодной Международной конференции «Диалог», г. Бекасово, 26–30 мая 2010 г. Вып. 9(16) / ред. кол.: А. Е. Кибрик и др. Москва : РГГУ, 2010. С. 137–143.
7. Иорданская Л. Н., Мельчук И. А. Смысл и сочетаемость в словаре. Москва : Языки славянской культуры, 2007. 672 с.
8. Лингвистика конструкцій / отв. ред. Е.В. Рахилина. Москва : Азбуковник, 2010. 584 с.
9. Мельничук О. С. Мова як суспільне явище і як предмет сучасного мовознавства. *Мовознавство*. 1997. № 2–3. С. 22–34.
10. Мельничук О. С. Розвиток мови як реальної системи. *Мовознавство*. 1981. № 2. С. 22–34.
11. Никончук М. В. Сільськогосподарська лексика Правобережного Полісся. Київ, 1985. 312 с.
12. Осьмак Н. А. Лексические единицы повседневной разговорной речи: пути лексикографического описания их функционирования : дис. ... канд. филол. наук. Санкт-Петербург, 2014. 235 с.
13. Полевая лингвистическая практика : учебно-методический комплекс сложной структуры. Ч. 1. Теоретические основы и методика сбора лингвистических данных для представления их в речевом корпусе русского языка / ред. А. С. Асиновский, Н. В. Богданова. Санкт-Петербург : Филол. фак. СПбГУ, 2007. 140 с.
14. Рахилина Е. В. Лингвистика конструкцій. Москва : Азбуковник, 2010. 584 с.
15. Руснак Н. О. Лінгвокогнітивні та прагматичні виміри діалектних текстів буковинських говірок. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. 448 с.
16. Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород : Ліра, 2008. 480 с.
17. Скребнев Ю. М. Введение в коллоквиалистику. Саратов : Сарат. ун-т, 1985. 210 с.
18. Яворська Г. М. Онтологія мови в працях О. С. Мельничука та сучасна лінгвістика: деякі теоретичні наслідки. *Академік Олександр Савич Мельничук і сучасне мовознавство* : зб. наук. праць до 90-річчя зі дня народження. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. С. 138–149.
19. Ястремська Т. Текст як джерело дослідження діалектної системи. *Badania dialektologiczne: Stan, perspektywy, metodologia* / pod. red. M. Raka, K. Sikory. Kraków : Księgarnia Akademicka, 2014. S. 123–135.
20. Fillmore Ch. J. The case for case. *Universals in linguistic theory* / eds.: E. Bach, R. T. Harms. New York : Holt, Rinehart and Winston, 1968. P. 1–88.
21. Firth J. R. *Papers in Linguistics, 1934–1951*. Oxford University Press, 1957. 233 p.
22. Goldberg A. *Constructions: A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago : University of Chicago Press, 1995. 271 p.
23. Tomasello M. *Constructing a Language: A Usage-Based Theory of Language Acquisition*. Harvard University Press, 2003. 388 p.

Hromko T. V. THESAURUS OF THE SPEECH AS AN INDICATOR OF ITS ONTOLOGICAL STATUS

The article analyzes the modern way of explication of dialectal material on the body of texts of one dialect – thesaurus. Ontology is defined as a set of linguistic knowledge and methods of their scientific research, as well as attention is paid to the ontology of the description of linguistic objects, which is the basic ontological principle of language research. The concept of "speech" as a unit of a dialect microsystem in terms of elucidating its ontological features. The focus is on the linguistic relationship between speech as an ontological fact and its epistemological reflection in various descriptions. There is an urgent need for a thesaurus, similar to dictionaries not only of monolanguage descriptions (descriptions), but also of the Ukrainian dialect as a whole. The thesaurus of speech as a complete descriptive dictionary just gives all the functional units of speech following their reflection in the body of texts of speech (text or electronic), to wit is secondary to the "textual description" of speech. The composition of thesaurus units is given: a) words in their traditional sense; b) word forms (usage of words) and collocations (non-verbal sound elements – laughter, coughing, "non-verbal hesitations").

The article presents a fragment of the thesaurus of the dialect of the village of Pishchany Brid, Dobrovelychkivskyi district, Kirovohrad region. A novelty in the thesaurus method of lexicography is

the inclusion in its composition of various onomastic materials. The main complex of the dictionary unites all categories of onyms, which makes it possible to explore the whole complex of information with this facet of speech. A fragment of onyms recorded in the thesaurus of the studied dialect is given.

A generalized review of the ontology of speech and the experience of compiling a speech thesaurus allowed us to conclude about the systemic nature of the representation of units, the source of which is a mono-verse corpus of texts. The assessment of the quality of a speech thesaurus depends on the degree of completeness of its vocabulary. The prospect of the study of speech is seen by us not only in the completeness and accuracy of the description of the meanings of words, but also in the situational conditionality of the use of the word in speech.

Key words: *dialectology, dialect, lexicography, thesaurus, text, corpus of texts, monoverbal description.*